

Reichert Gábor: *Megfelelési kényszer. Politikum és esztétikum összefüggései Déry Tibor ötvenes évekbeli művészetében*

Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2018, 294 l.

„A magyar írók képviselőjében belépőjegyet biztosítottunk
részedre a Rajk-tárgyalásra. A jegy átvehető csütörtök este
hattól tízig vagy péntek reggel héttől nyolcig Pajzs elvtársnál,
a miniszterelnökség sajtóosztály vezetőjénél.”

*Losonczy Géza államtitkár levele Déry Tibornak
Budapest, 1949. szeptember 15.¹*

Déry Tibor 1947-ben kivételes lehetőséghez jut, megjelentetik *A befejezetlen mondat* című, akkor már tíz éve készen álló többkötetes regényét. 1948-ban – az elsők között – Kossuth-díjat kap; színházak érdeklődnek a darabjai iránt. Megbízások és felkérések között válogathat, hivatalos küldöttségek tagjaként utazik belföldön és külföldön – Reichert Gábor megfogalmazása szerint az évtizedeken át mellőzött író az új irodalmi értékrend csúcsára kerül (34).

Déry fiatal monográfusát természetszerűleg a tények mögött rejlő motivációk érdeklik. Az egyik mozgatóerőt úgy nevezhetnénk: érvényesülési kényszer. Déry még 1946. február 9-én levelet írt Lukács Györgynek, a kommunista párt (akkori) vezető teoretikusának, és önmagát tartva „a legjelentősebbnek a ma élő magyar írók között” felpanaszolta a párt kultúrpolitikájától elszenvedett sérelmeket, ugyanakkor érzékeltette hűségét a mozgalomhoz. *A befejezetlen mondatot* eljuttatta Lukácshoz, és a könyv az ő közbenjárására látott napvilágot 1947 könyvnapjára (46–48). Akkor és ott szerencsés fordulatnak látszott, hogy Déry hiúsága összetalálkozott egy másik önérvényesítő erővel, a Szovjetunióból hazatérő (a szovjetunióbeli emigrációt túlélő) Lukácséval. Lukács saját esztétikájához keresett hordozóanyagot, és Déry személyében találta meg az író, akit képesnek tartott arra, hogy elkészítse *a* szocialista realista nagyregényt. A mű „a kommunista párt kultúrideológusai által szorgalmazott realizmusfogalomból kiindulva” az „objektív igazságot” tükröztetve ábrázolja majd a munkásság szenvedéseit és 1945 utáni felemelkedését (49). Déry 1948 nyarán nekifog az anyaggyűjtésnek, és a következő év tavaszán belekezd a többkötetesre tervezett *Felelet* megírásába.

¹ *Déry Tibor levelezése (1945–1950)*, szerk. БОТКА Ferenc, Bp., Balassi–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008 (Déry Archívum), 336.

Magyarországon az elmúlt száz-százötven évben az, hogy valaki még életében széles körben ismert íróvá váljék, sokszor feltételezte a *háttér* támogatását. A segítség legtöbbször a politika vagy az irodalompolitika felől érkezett – máskor (akár az előbbiekkel karöltve) családi-ismeretségi kapcsolatok aktivizálódtak. (Igaz, mindig voltak olyanok, akik nem tartottak igényt az *establishment* jóváhagyására, vagy akikkel a mindenkori „rendszer” nem számolt – ez az érvényesüléshez vezető rögzösebb út.) Mindazonáltal a polgári Magyarországon egy közíró valamely párt vagy mozgalom melletti elköteleződése nem szólt „örökre” – a feladatokat sokszor egy-egy napilappal-folyóirattal kötött munkaszerződés határozta meg –, és általában nem merült fel annak igénye sem, hogy a vállalt nézetek a szerző szépirodalmi munkásságában is tükröződjenek. Jobboldaliból gyakran lett baloldali újságíró, és viszont, ezt annak idején konverzióknak mondták.

Déry Tibornak tudnia kellett, hogy a kommunista párt melletti elköteleződése – valójában a szövetség megújítása, hiszen 1918 óta kapcsolatban állt honi és külföldi kommunistákkal – többet jelent, mint afféle munkaszerződés aláírása. Déry ismerte a kommunista mentalitást, a pártfegyelmet, Arthur Koestler a barátja volt, hallott az 1930-as évek szovjet terrorjáról,² majd az 1948-at követő másfél évtizedben neki is többször szembesülnie kell azzal, hogy felajánlkozása „életre-halálra” szól. Készülő műve a párt tulajdona lett, és ő is nem kevésbé: saját személyében. Bizonyos megbízásokat azután ki tud kerülni, másokat nem, bár ezek a munkában 1952-ig nem akadályozzák.

Reichert Gábor az írói hagyatékban fennmaradt dokumentumok segítségével bizonyítja, hogy Déry komolyan vette a Lukácstól kapott módszertani-esztétikai útmutatást.³ A *Feleletben* úgynevezett tipikus hősokeket akart megjeleníteni, akik magukban hordják társadalmi csoportjaik jellegzetességeit. Ám a harmincas-negyvenes évek magyar valóságából Déry legkevésbé a proletariátust ismerte, hőseinek kiválasztásához tehát káderjellemzéseket kapott az ÁVH operatív osztályától, majd a számára inspirálónak tűnő személyeket otthonaikban kereste fel (vajon mit gondoltak erről az érintettek?). Déry mindenestre kikérdezte őket, eztán következett a terepmunka: bejárták az egykori helyszíneket, majd az író a jellemzőnek tartott motívumokat egybe dolgozta (54–56). Reichert Gábor rávilágít arra is, hogy Déry az alakok koherenciáját hozzájuk rendelt toposzokkal és apró, cselekvésbeli rituálékkal erősítette, mindemellett az első két kötet szövegéből nagyobb motívumhálózatok is felfejthetők, ezek a regény folytatásában nyerték volna el mélyebb jelentéseiket (64–71).

Déry később menthetetlennek bizonyuló tévedése éppen a tipizálás komolyan vételéből következett. A *Felelet* főhősét, Köpe Bálintot „nem léptette be” az 1945 előtti kommunista pártba, hiszen ez az aktus az akkori párt elenyésző létszámára való

² Lásd Méray Tibor emlékezését = *Kortársak Déry Tiborról*, szerk. és az interjúkat készítette Botka Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1994, 88–90.

³ Az okítás valóban megtörtént, lásd *Déry Tibor levelezése (1945–1950)*, i. m., 183, 210.

tekintettel nem minősült volna olyan elhatározásnak, amely a korabeli munkásságot általánosan jellemezte volna. Inkább olyan alakot rajzolt, aki kívülről követi a kommunisták ténykedését, de – ingadozó, tépelődő alkatként – még nem azonosul velük (57–61).

*

„Kedves Révai elvtárs,
külön köszönöm a kézfogást a színházban, jólesett.”

*Déry Tibor levele Révai Józsefnek
Budapest, 1952. szeptember 9.*⁴

1950–1951-re a népfrontos irodalompolitika ideológiailag túlhaladottá lesz, időközben Lukácsot is félreállítják. Reichert Gábor végigköveti, hogy a *Felelet* második kötetének 1952. tavaszi megjelenésétől hogyan sűrűsödnek a Déryt bíráló írások, és bemutatja, hogy a könyv miként kerül az őszi nagy vita kereszttüzebe (84–101). A Rajk-per harmadik évfordulóján, 1952. szeptember–októberében a Révai József vezényletével megtartott többnapos ülésnek tágabb irodalompolitikai vetületei is vannak, egyértelműen a *Felelet* lesz azonban az a munka, amelyben majdnem mindenki találhat kifogásolnivalót. Sokan kényszerítve érzik magukat, hogy Dérybe belerúgjanak, mások úgy gondolhatják, hogy Déryvel szemben amúgy is van törleszteni valójuk, hiszen a megelőző években ő sem viselkedett Grál-lovagként pályatársaival szemben. A leg súlyosabb kifogásokkal a kommunista párt regénybeli ábrázolását illetik: Déry munkáslakjait szociáldemokrata szimpátiák jellemzik, a kommunisták ábrázolása nem vonzó, sőt visszariasztó; Déry az élenjáró munkásokat távol tartja a párttól, egyfajta individualista moralizálást kényszerít egészséges szemléletű hőseire; Déry látásmódja pártellenes, mert elfedi, hogy a tényleges érdekképviseletet a Horthy-rendszerben is a kommunisták látták el; Déry részben kispolgári, részben anarchista tendenciák foglya, *összességében pedig* irodalmi munkákban is érezni kell, hogy az író a proletariátust szereti, a burzsoáziát pedig gyűlöli (96–100).⁵

Világossá lesz, hogy Révai (és a plénum) a kreált kommunista párttörténet illusztrációját várja el, miszerint ők már a harmincas években is jelentős és döntő befolyást gyakoroltak a munkásság életére. Realista ábrázolás!, objektív valóság! – hangoztatják okító célzattal, miközben talmi vágyképeiket akarják viszontlátni (52). Reichert Gábor kitűnően írja le a kollektív érzékcsalódás állapotát: a vitában sokan úgy beszélnek a *Felelet* eseményeiről, mintha azok egykoron valóban megtörténtek volna, ám mintha

⁴ Déry Tibor levelezése (1951–1955), szerk. БОТКА Ferenc, Bp., Balassi–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009 (Déry Archívum), 113.

⁵ Megjegyzendő, hogy az őszi értekezletsorozat szó szerinti jegyzőkönyve nem ismert, a *Vita irodalmunk helyzetéről* című 1952-es Szikra-kiadvány a hozzászólásokat szerkesztett változatban adta közre.

Déry a saját világképét rákényszerítené a figurákra, akiket tehát ki kell szabadítani az írói kishitűségből. A *Feleletre* vonatkozó irodalompolitikai ítéletet Révai fogalmazza meg: „javítsa ki és írja tovább. Déry – és általában az írók – ne tartsák magukat világnézeti tévedhetetleneknek. Fogadják el a párt tanácsait” (106).

Déry bizonyára tudja, bárhogyan is alakítaná át a *Felelet* szövegét, és akárhogyan is folytatná, bírálói bizonyára találnának benne kifogásolnivalót. Leveleiben, nyilatkozataiban többször említi, hogy *majd* folytatja a *Feleletet*, *Bálint elindul* címmel azonban a regény első kötetéből készít filmforgatókönyvet. Ebben messzemenően tükrözteti cenzorainak az elvárásait, elhagyja a „dekadens” történetzálakat; a végső változatban, amely már Révai 1953 nyarán bekövetkező bukása után lát napvilágot, az 1930. szeptember 1-jei tüntetés kerül a középpontba a kommunista párt szerepének jelentős túlhangsúlyozásával (118). Mindazonáltal nem tudható, milyen volt Déry eredeti filmterve, ugyanis a szövegen több „szakértő” dolgozott, „a szerzőnek többek között Révai József, illetve a Dramaturgiai Tanács tagjainak módosításait, észrevételeit is bele kellett építenie kényszer szülte művébe” (108).

*

„mindegy, hogy mi is a póráz neve
szenvedély, fizetség, félelem”

Presser Gábor – Sztevanovity Dusán: *Medvetánc*

Az irodalomtörténet kedveli a korszakolást, szeretjük úgy látni egy-egy író alkotói pályáját mint hosszú utazást. Szerzőnk elindul valahonnan, benyomások érik, tapasztalatokat szerez, változik a táj, az évszak, az évtized, majd közlekedési csomóponthoz érkezik, átszáll egy másik járműre és így tovább.

Reichert Gábor rámutat arra, hogy a szakirodalom előszeretettel jelenítette meg az 1950-es évek Déryjét a kommunista tanok által „megtévesztett” irodalmárként, aki azonban „az országban tapasztalt elkeserítő állapotok (igaz, kissé megkésett) felismerése után” végképp kiábrándul a hatalomgyakorlás sztálini mintáiból, és rögvest annak „egyik legfőbb ellenzőjeként” lép fel: „A fejlődésregény csúcspontjaként Déry 1956-os szereplése és későbbi börtönbüntetése tűnnek fel, amelyek mintegy felmentik őt minden korábbi »eltévelyedése« alól, és mintha arra engednének következtetni, hogy a forradalom melletti kategorikus állásfoglalás egy szerves, töretlen erkölcsi fejlődés magától értetődő végkifejlete lenne” (132).

Igazából nem tudjuk, mikor mit gondolt Déry – mint ahogy egyetlen emberről sem tudható pontosan, hogy az adott helyzetben mi jár a fejében. Déry 1953–1954-es művei alapján is csak feltételezéseink lehetnek arra vonatkozóan, hogy az író miként élte meg a kultúrpolitika és a közélet változásait: mindez valódi szembesülés volt-e, vagy újabb, megjátszott idomulás. Feltételezések helyett Reichert Gábor ezen évek

jellegadó műveihez is poétikai elemzésekkel közelít, amelyekből nyilvánvaló, hogy Déry ugyan jelzi elhatárolódását korábbi, „vonalas” módszertanától, ám mindez nem jelent egyértelmű és világos szakítást. A *Simon Menyhért születése* című kisregényről a beavatottak már megjelenésekor tudták, hogy „bravúrstikli”⁶, tehát a túllihegett szocialista realizmus itt: műfajparódia. Valóban, az elbeszélő fontoskodása a történet igazságtartalma körül, leckefelmondó igyekezete, a kommunista ethosznak a narrációtól el-elszakadó dicsőítése akár ironikus is lehet – ám miként Reichert Gábor rámutat, ezt az ironiát az értelmezések csak később regisztrálták (135–136). A korabeli olvasók egy része meglepődéssel nyugtázta, hogy az író végre rátalált a helyes útra, míg mások viszolygással fogadhatták a hurraóptimista alkotást.⁷ Szintúgy kideríthetetlen, mit érzett az 1954-ben bemutatott *A talpsimogató* című Déry-egyfelvonásos közönsége: a mű nyelvhasználata kétségkívül a pártzsargont parodizálja – és ezáltal a gondolkodás és a közbeszéd torzulásaira is rámutat –, ugyanakkor „bajosan tudnánk bármiféle nyílt ellenzéki séget rábizonyítani az egyfelvonásos szövegére” (186). Ma *A talpsimogató* optimistának szánt befejezése is inkább kiábrándító. Igen, a feltörekvő fiatalok valami csekélységet korrigáltak a primitív hülyeség végtelen tengerében. De szembesült-e a korabeli néző azzal, hogy ezek az egyetemista fiatalok a jelszavakon és a brosúrák kivonatolt tartalmán kívül nem tudnak semmit, fogalmuk sincs arról, hogy mivel akarják helyettesíteni azt a polgári kultúrát, amelyet eltörlésre ítélték, és amelyet a nevükben felszámoltak. Mindez valóban csak „irányított élcélődés”: a hatalom ösztönözte bizonyos társadalmi problémák felmutatását, ám a kiválasztott szerzőknek „kínosan kellett ügyelniük arra is, hogy a feltárás során ne hatoljanak mélyebbre a felszínes igazságok megfogalmazásánál” (163, 170).

1954 nyarán a *Három nap az Aranykagylóban* című négykezes kisregény írása közben Déry és Örkény számára is tudatosulnia kellett, hogy az irodalmi viták összekacsintó emlegetése, a párttitkár mumusként való felléptetése, a hatalommal szembeni enyhe tiszteletlenkedés kevés mindannak megragadására, ami az országban a fordulat éve után történt (és amihez ők is a nevüket adták). Gondoljuk el, ha Déry ragaszkodott volna ahhoz, hogy a tipizálás módszerét alkalmazva szól az 1952-es évről, akkor 1954 nyarán milyen témát kellett volna választania. A szocializmus által előidézett erkölcsi leépülés, önfeladás és undor majd csak a következő évek novelláiban és kisregényeiben jelenik meg (*Niki, A téglafal mögött, Vidám temetés, Szerelem*). A dolog pikantériája ugyanakkor, hogy ez előbbi művek egy részét Déry Lukács Györgyék ábrahámhegyi villájában, illetve a balatonaligai Reprezentációs Üdülőben írja meg.⁸ De előtte még

⁶ Lásd Makk Károly emlékeztését = *Kortársak Déry Tiborról*, i. m., 77–83, i. h. 77.

⁷ A három falu összefogását demonstráló kisregény tárgyi világa is árulkodó, a (többnyire nem működő) telefont leszámítva olyan, mintha az emberek a *Fekete gyémántok* korában élnének. Másfelől a vajúdo kismamához való feljutáshoz miért nem kértek egy tankot a Magyar Néphadseregtől, vagy, ami még csodálatosabb lett volna, az ideiglenesen hazánkban állomásozó problémamegoldóktól?

⁸ *Déry Tibor levelezése (1951–1955)*, i. m., 307–310, 345.

levelet ír Rákosinak, és pontokba szedve felsorolja a párt kultúrpolitikájától a megelőző időszakban elszenvedett sérelmeket, ugyanakkor érzékelteti hűségét a mozgalomhoz.⁹

Déry furcsa, párhuzamos vállalkozásai eminensen rekonstruálódnak Reichert Gábor könyvében. A szerző a Déry-hagyatékban megtalálta azokat a jegyzőfüzeteket, amelyek bizonyítják, hogy az író – miközben határozottan közeledik Nagy Imre köréhez, majd szerepet vállal a Petőfi körben – a *Felelet* folytatásáról sem mond le: jegyzeteket bővít, a történetbe illeszthető élményeket rögzít (229–231). Ismét azon tépelődik, hogy Köpe Bálint sorsát miként alakíthatná tipikussá, döntéseiben miként mutathatná fel a történelmi szükségszerűséget (236–238). Mindazonáltal nem jut végleges elhatározásra, ám 1955–1956-ban írt novelláiban – vagy például a hatvanas évek elején készült *Számadás*ban – korábbi „típusainak” sorslehetőségei, illetve választásai is tükröződnek (246–264).

Déry 1971 őszén szerződést köt a Magyar Televízióval a *Felelet* megfilmesítésére. Az általa készített forgatókönyv – és annak a PIM-ben található vázlatai – „komoly előkészületekről és alaposan végiggondolt szerkezetről” tanúskodnak (267). Déry a film nagyobbik hányadában az eredeti szöveghez ragaszkodik, a legtöbb helyen kimásolja a párbeszédet az általa használt kiadásból. Kivéve a mű zárlatát. Déry hősei a sorozat végére elszigetelődnek, útjuk nem folytatható: „Dacára ugyanis annak, hogy a szerző hangsúlyozottan a harmincas évek közállapotairól (vagyis egy, a szöveg keletkezési idejében egyértelműen embertelennek bélyegzett korról) mond ítéletet, nem lehet nem észrevenni azt a mélyről jövő defetizmust, amely az utolsó epizódokban áthatja a szereplők gondolatait és cselekedeteit. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a sorok között az idős Déry kiábrándultságát is felismerni véljük” (270).

*

Édes kis Böbe,
ne légy elkeseredve, igazad van, s ezért ígérem,
hogy ha ez a szar R[enault] nem hódít meg, akkor jövő ilyenkorra
kicseréljük egy *sokkal* jobb kocsira.
Hűségés híved
D. T.
Opelre, Citroenre, stb.

*Déry Tibor levele feleségének, Kunsági Máriának
Budapest, 1971. ápr. 3.¹⁰*

⁹ Déry Tibor – Rákosi Mátyásnak. [Budapest, 1955. május 10.] = *Déry Tibor levelezése (1951–1955)*, i. m., 304.

¹⁰ *Három asszony: Déry Tibor levelezése Pfeiffer Olgával, Oravecz Paulával és Kunsági Máriával*, szerk. BOTKA Ferenc, Bp., PIM, 1995 (Déry Archívum), 196.

Minden ember számára adódik néhány olyan vállalkozás, amely életének egy-egy hosszabb szakaszát meghatározza. A kisember „nagy történeteiről” persze nem sokan tudnak, sokszor ő maga sem szembesül a vele megesett dolgokkal. Ám a *Felelet* próbatétele jól dokumentált, és Déry 1956-os szerepvállalása sem érhető meg nélküle.

Ezeket a történeteket időről időre újrainterpretálva el kell mondani. Tanulságul és figyelmeztetésül is. Reichert Gábor ökonomikusan foglalja össze mindazt, ami Déry szépírói pályáján 1945 és 1955 között történt, de könyvének önálló hangsúlyai jól felismerhetők. Az általa bemutatott fejlemények, fordulatok tanulságainak levonását sokszor az olvasóra bízta – én legalábbis így éreztem. Nem akar mindent a bizonyosságig vinni, mindig tudható azonban, hogy a tárgyhoz kapcsolódó különlegesen bő forrásanyagban az érdeklődő hol találhat további támpontokat.

Aki többé-kevésbé rejtve marad előttünk, mindig, az az ember, aki felkelés után vagy elalvás előtt gondol valamit a saját sorsáról.

Úgy is mondhatnánk: *felkelés* után, *elalvás* előtt.

Déry sok tekintetben kalandor volt, szerencsejátékos és nem kevésbé szélhámos. Szenvedélyesen játszhatott, sokszor a szabadsága, olykor az élete volt a tét.

Kosztolánczy Tibor